

Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Γιώργος Χ. Σωτηρέλης
καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου
στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Με την πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ για την αναθεώρηση του άρθρου 3 του Συντάγματος (αλλά και των άρθρων περί ορκωμοσίας των βουλευτών και του ΠτΔ), τέθηκε για πολλοστή φορά επί τάπητος το ζήτημα του ανακαθορισμού των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας, το οποίο είναι αναμφισβήτητα ένα από τα πλέον επίμαχα που έχουν απασχολήσει τις έως τώρα συνταγματικές αναθεωρήσεις (πλην βέβαια της μονοθεματικής του 1986)¹. Αυτό βέβαια δεν είναι, κατά την άποψή μου, διόλου συμπτωματικό. Δεν πρόκειται μόνο για το ότι οι σχετικές ρυθμίσεις αποτελούν έναν ιστορικό αναχρονισμό που πρέπει κάποια στιγμή να λήξει. Το χειρότερο

---

¹ Για την αναθεώρηση του 2001 βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας, Η αναθεώρηση που δεν έγινε, σε: Δ. Χριστόπουλου (επιμ.), Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σ. 21 επ. (και, ως κεφάλαιο του βιβλίου, σε Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 289 επ.), με τις εκεί παραπομπές. Για την (κολοβή) συνταγματική αναθεώρηση του 2008, βλ. Σ. Ορφανουδάκη, Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας. Αναγκαιότητα ή παλιλλογία; σε: *Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος* (59), Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2008, σ. 1 επ., Γ. Σωτηρέλη, Η συνταγματική αναθεώρηση των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας: μια ακόμη χαμένη ευκαιρία; σε: *Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος*, ό.π., σ. 45 επ. Για την πρόσφατη αναθεώρηση βλ. Γ. Σωτηρέλη, «Χρειάζεται μια γενναία μεταρρύθμιση», συνέντευξη για τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας στην «Εφημερίδα των Συντακτών», 13.10.2015, Του ίδιου, Ζητείται αναθεωρητική τόλμη για Εκκλησία και Πανεπιστήμιο, «Τα Νέα», 24.11.2018 (και σε: Constitutionalism.gr, 26.11.2018) και αναλυτικότερα, Ιφ. Καμτσιδου, Γιατί πρέπει να αναθεωρηθεί το άρθρο 3 του Συντάγματος, Constitutionalism.gr, 4.11.2018, της ίδιας, Οι συνταγματικά μετέωρες σχέσεις κράτους και εκκλησίας, στον παρόντα τόμο, Λ. Παλαδοπούλου, Οι σχέσεις Εκκλησίας - Πολιτείας 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2019, σ. 618 επ., Π. Φουντεδάκη, Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης των σχέσεων κράτους - εκκλησίας στην Ελλάδα, σε: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π. σ. 553 επ., με τις εκεί παραπομπές, Κ. Παπαγεωργίου, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2019, σ. 102 επ.

είναι ότι οι ρυθμίσεις αυτές εφαρμόστηκαν κατά καιρούς αλλά και εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να εφαρμόζονται με έναν τρόπο που υπερακοντίζει κατά πολύ αυτό που θέλησε ο συνταγματικός νομοθέτης, με βάση την ιστορική ερμηνεία².

Φυσικά δεν πρόκειται να αναφερθώ συνολικά και αναλυτικά στην ιστορική εξέλιξη των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας μετά την μεταπολίτευση. Ωστόσο, θα ήθελα να κάνω κάποιες γενικές επισημάνσεις (I), που μας εισάγουν στον σημερινό προβληματισμό για τις αναγκαίες συνταγματικές αλλαγές (II).

I. Η βαριά κληρονομιά της «επικρατούσας θρησκείας»

A. Στο Σύνταγμα του 1975 καθιερώθηκε μεν τελικά –σε αντίθεση με το αρχικό σχέδιο– «επικρατούσα θρησκεία», πλην όμως υπήρξε σαφής διαφοροποίηση σε σχέση με όλα τα προηγούμενα Συντάγματα (στα οποία κατόυσιαν επικρατούσε –έστω και με αποκλίσεις– ένα καθεστώς απλής «ανεξιθρησκείας»³, με καθιέρωση επίσημης –και περιβεβλημένης με ισχυρά προνόμια– κρατικής θρησκείας και με απλή «ανοχή» των άλλων θρησκειών και δογμάτων⁴).

---

² Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Αλλαγή παραδείγματος. Η πρόκληση μιας νέας συνταγματικής οργάνωσης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, σε: Η Ελλάδα στην Ευρώπη, Πρακτικά Συνεδρίου στην μνήμη των καθηγητών Συνταγματικού Δικαίου Δημήτρη Θ. Τσάτσου και Γ. Παπαδημητρίου, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2019, σ. 147 επ., *Ιφ. Καμτσιδου*, Γιατί πρέπει να αναθεωρηθεί το άρθρο 3 του Συντάγματος, ό.π. (υποσημ. 1) και πρβλ. Λ. Παπαδοπούλου, Οι σχέσεις Πολιτείας-Εκκλησίας, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 618 επ.

³ Χρησιμοποιώ τον όρο με «ει» και όχι με «ι», όπως προτείνουν σύγχρονοι γλωσσολόγοι, διότι έτσι τον εισήγαγε στην νέα ελληνική το 1768 ο σπουδαίος κληρικός και θεολόγος Ευγένιος Βούλγαρις, προκειμένου να αποδώσει την λατινική “tolerantia”. Βλ. *Ευγ. Βουλγάρεως*, Σχεδιάσμα περί ανεξιθρησκείας, ήτοι περί ανοχής των ετεροθρήσκων, β’ έκδοση, εν Αλεξανδρεία, Τυπο-Λιθογραφείον Ι. Λαγουδάκη, 1890. Η έκδοση αυτή αξίζει να επισημανθεί ότι έγινε από τον Νεκτάριο Κεφαλά, επίσκοπο Πενταπόλεως, τον γνωστό ως άγιο Νεκτάριο.

⁴ Πράγματι, η ανεξιθρησκεία, που αποτυπωνόταν εύγλωττα με τον όρο «ανέχεται» ή «είναι ανεκτή», ως προς κάθε άλλη («γνωστή» μετά το 1844) θρησκεία, ήταν το καθεστώς που επέβαλαν τα Συντάγματα της Επιδαύρου, του 1822, του Άστρους, του 1823 καθώς και τα Συντάγματα του 1844, του 1864 και του 1911. Και το καθεστώς αυτό, βέβαια, παρότι ήταν εξ αρχής και παρέμεινε μέχρι σήμερα κατά βάσιν πολιτειοκρατικό, συνοδευόταν αναμφίβολα από έντονο θρησκευτικό χρωματισμό του κράτους και από καταφανώς προνομιακή μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας (βλ. Σπ. Τρωιάνου, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, β’ έκδοση, σ. 93-94 και πρβλ. Χ. Παλασιάθη, Σχέσεις

Πράγματι, με βάση την αρχική ratio του άρθρου 3 (όπως την διατύπωσε ο τότε γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας Δ. Παπασπύρου) αυτό απλώς αποσκοπούσε αφ'ενός μεν στο να ρυθμίσει τις σχέσεις της Ελληνικής ορθόδοξης Εκκλησίας με το Πατριαρχείο –συνεχίζοντας την παράδοση που είχε διαμορφωθεί ήδη από το Σύνταγμα του 1844– αφ'ετέρου δε στο να αναγνωρίσει την επικρατούσα θρησκεία ως «*θρησκείαν ην ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού και συμφώνως προς το τυπικόν της οποίας ενεργούνται αι επίσημαι τελεταί, αι αργίαι κλπ.*».

Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, επήλθε σε όλα τα άλλα σημεία εξίσωση της «επικρατούσας» με τις άλλες «γνωστές» θρησκείες και παράλληλα η θρησκευτική ελευθερία αποσπάσθηκε από το άρθρο 3 και εντάχθηκε στο κεφάλαιο περί δικαιωμάτων⁵. Όσο δε για την προμετωπίδα του Συντάγματος («*Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος*») κατέστη εξ αρχής σαφές ότι τέθηκε για λόγους σεβασμού στην συνταγματική μας παράδοση και όχι σαν ένδειξη θρησκευτικού χρωματισμού του κράτους⁶.

Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975, ΔικΠολ 15, 1987, Σ. 61 επ.). Αντίθετα, τόσο το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) όσο και το Σύνταγμα του 1927 (έναν αιώνα μετά...) χρησιμοποίησαν τον όρο «θρησκευτική ελευθερία» και αποστασιοποιήθηκαν κάπως από μια «ελληνοχριστιανική» θεώρηση των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας, χωρίς ωστόσο και αυτά να υπερβούν εντελώς την λογική της «ανεξιθρησκείας» (πρβλ. Αρ. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα, α', Ατομικές Ελευθερίες, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 249 επ.). Όσο δε για το Σύνταγμα του 1952, και μόνο η διατύπωση του άρθρου 16 παρ. 2 ότι «*Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσως η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και στην ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού*» αρκεί για να καταφανεί η θρησκευτική μονομέρεια –και εν τέλει μισαλλοδοξία– του μετεμφυλιακού κράτους... Κατόπιν τούτων, προσωπικά αδυνατώ να παρακολουθήσω την γενική εισαγωγική τοποθέτηση του Α. Μανιτάκη, στο κείμενο που περιλαμβάνεται στον ανά χειράς τόμο –με τίτλο : «*Η θρησκευτική ουδετερότητα του συντάγματος και του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία*»– ο οποίος ούτε λίγο ούτε πολύ υποστηρίζει ότι όλα αυτά τα Σύνταγματα, και μάλιστα αδιακρίτως, «*διέπτονταν από την διάκριση θρησκείας και πολιτικής, την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας και γενικά από τις αρχές ενός κοσμικού συνταγματικού κράτους*»...

⁵ Για όλα τα ανωτέρω βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία. Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998 (3^η έκδοση), σ. 19 επ., 70 επ., 96 επ., 309 επ., με τις εκεί παραπομπές.

⁶ Βλ. αντί άλλων Ι.Κονιδάρη/Γ.Ανδρουτσόπουλου, «Προοίμιο» σε: Φ. Σπυρόπουλου/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλου/Γ. Γεραπετρίτης (επιμ.), Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2017, σελ. 1-4, Α. Ηλιάδου, Το προοίμιο των Συνταγμάτων, ΔτΑ 16(2002), σ. 1041 επ., Εν. Βενιζέλου, Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 136 επ.

Το νέο αυτό συνταγματικό τοπίο, ως προς τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας, αποτύπωσε καλύτερα από όλους ο Σπ. Τρωϊάνος, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά ότι «Με τα παραπάνω δεδομένα, δηλαδή το διαφορετικό περιεχόμενο της έννοιας “επικρατούσα θρησκεία” στο νέο Σύνταγμα και την τάση του για ενίσχυση όλων των γνωστών θρησκειών, οι παραδοσιακά στενοί δεσμοί μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας έχουν γίνει πολύ χαλαροί και στον κοινό νομοθέτη εναπόκειται να τους καταστήσει ακόμη χαλαρότερους - μια και το Σύνταγμα του παρέχει αυτή τη δυνατότητα. Ενώσω όμως δεν εκδηλώνεται τέτοια παρέμβαση του κοινού νομοθέτη, η Εκκλησία διατηρεί την ιδιότητά της ως ΝΠΔΔ και την προνομιακή της τοποθέτηση στον τομέα της κρατικής ενισχύσεως και αρωγής (δηλαδή διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών κατά το ορθόδοξο δόγμα στα σχολεία, άμεση και έμμεση υλική βοήθεια κλπ), με την αυτονόητη προϋπόθεση βέβαια πως δεν θα κριθεί ότι μια προνομιακή μεταχείριση αυτής της μορφής έρχεται σε αντίθεση με κάποια επιτακτική ή απαγορευτική διάταξη του Συντάγματος»⁷.

Β. Παρά ταύτα, όμως, το ελληνικό κράτος συνέχισε να συμπεριφέρεται σαν να μην είχε αλλάξει τίποτα, από την εποχή της μετεμφυλιακής περιόδου και της χούντας. Πράγματι, η εννοιολογική πρόσληψη του άρθρου 3 από τον κοινό Νομοθέτη, την Διοίκηση και τα Δικαστήρια εξακολούθησε να κινείται στα γνωστά «ελληνοχριστιανικά» μονοπάτια και κατέπεκτασιν να χρησιμοποιείται σαν ερμηνευτικός προκρούστης, προκειμένου να σχετικοποιείται η θρησκευτική ελευθερία⁸, παρά την ρητή και πλήρη συνταγματική κατοχύρωσή της (η οποία μάλιστα είναι ανεπιφύλακτη ως προς την σημαντικότερη έκφασή της, δηλαδή την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, που δεν θυμίζει σε τίποτα πλέον την απλή «ανεξιθρησκεία» του παρελθόντος).

Υπήρξαν βέβαια και κάποιες αναλαμπές, είτε νομοθετικές (όπως η καθιέρωση του πολιτικού γάμου και, σχετικά πρόσφατα, του

---

⁷ Βλ. Σπ. Τρωϊάνου, Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975, ΔικΠολ 15, σ. 53 επ. (57-58), Του ίδιου, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αντ. Σάκκουλας, ό.π., υποσημ. 4), σ. 96 και γενικότερα, σ. 70 επ., 91 επ. Η εν λόγω ρηξικέλευθη ανάλυση του συγγραφέα, τόσο για την θρησκευτική ελευθερία όσο και για τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας, (όπως και του Ι. Κονιδάρη άλλωστε, βλ. παρακάτω, υποσημ. 27) είναι δυστυχώς πολύ πιο προοδευτική και ανοιχτόμυαλη από ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις στο πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου...

⁸ Πρβλ. Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 257 επ.

συμφώνου συμβίωσης και η -θνησιγενής- προσπάθεια ρύθμισης της μοναστηριακής περιουσίας) είτε νομολογιακές (όπως η αναγνώριση των μαρτύρων του Ιεχωβά ως «γνωστής θρησκείας», από την κατά τα άλλα «θρησκοόληπη» πολιτική δικαιοσύνη, ή όπως ορισμένες ανοιχτόμυαλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις από το «ισορροπιστικό», ιδίως στα πρώτα χρόνια μετά την μεταπολίτευση, Συμβούλιο Επικρατείας). Τελικά όμως επρόκειτο για εξαιρέσεις που απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Σε όλα τα κρίσιμα ζητήματα καμία από τις τρεις εξουσίες, εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική, δεν στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων, με αποτέλεσμα να επιβιώσουν και στην συνέχεια να παγιωθούν σταδιακά άκρως συντηρητικές απόψεις και πρακτικές, τόσο ως προς τον προσηλυτισμό, τους ναούς των άλλων θρησκειών και τους αντιρρησίες συνείδησης όσο και ως προς την αναγραφή του θρησκευάτος στις ταυτότητες και την θρησκευτική εκπαίδευση⁹.

Γ. Από ένα σημείο και μετά, βέβαια, υπήρξε κάποια πρόοδος. Ωστόσο, η πρόοδος αυτή συντελέσθηκε, κατά κανόνα, σε αντίθεση ή έστω ερήμην των οργάνων των παραπάνω τριών εξουσιών. Ας τα δούμε όμως συγκεκριμένα:

α. Ο πρώτος παράγοντας που ταρακούνησε το ελληνικό κράτος, ήταν το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Οι επανειλημμένες καταδίκες της χώρας μας, που έγινε το μαύρο πρόβατο στην Ευρώπη σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας, εξανάγκασαν τελικά τα κρατικά όργανα να οπισθοχωρήσουν σε κρίσιμα ζητήματα (όπως ο προσηλυτισμός, οι ευκτήριοι οίκοι και -επίεσχατων- η απαλλαγή στο μάθημα των θρησκευτικών) αλλά και να οδηγηθούμε, ως προς τους αντιρρησίες συνείδησης, σε

---

⁹ Για όλα τα ανωτέρω βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 24 επ. (και σ. 292 επ.), με τις εκεί παραπομπές. Για τα θέματα της λατρείας, ειδικότερα, βλ. Χ. Παπασιάθη, Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία, σε: *Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος* (38), *Θρησκευτική Ελευθερία και Επικρατούσα Θρησκεία*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σ. 21 επ.

αναθεώρηση του Συντάγματος (την μόνη τελικά, μετά την μεταπολίτευση, ως προς τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας)¹⁰.

β. Ο δεύτερος σημαντικός παράγοντας, που συντέλεσε στην αλλαγή του κλίματος, ήταν οι Ανεξάρτητες Αρχές. Αυτές (προεχόντως η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα¹¹ αλλά και η Εθνική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹² και ο Συνήγορος του Πολίτη), αποτέλεσαν, στην πραγματικότητα, τον καταλύτη που επέτρεψε στην εκτελεστική εξουσία, αρχικά, και στην δικαιοσύνη, στην συνέχεια, να προσχωρήσουν σε λύσεις σύμφωνες με την θρησκευτική ελευθερία. Αναφέρομαι βέβαια, ιδίως, στο ζήτημα της αναγραφής του θρησκευόμενου σε κρατικά έγγραφα αλλά και στο ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών χωρίς υποχρεωτική δήλωση θρησκευτικών φρονημάτων¹³. Για το τελευταίο αυτό ζήτημα, όμως, παρότι το έθεσαν επανειλημμένα και οι τρεις

---

¹⁰ Για τον ως άνω ρόλο του ΕΔΔΑ βλ. αναλυτικά, αντί άλλων, Γ. Κτιστάκι, *Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2004, σ. 56 επ. και σ. 295 επ. (παράρτημα με τις σημαντικότερες αποφάσεις), καθώς και τον εκεί πρόλογο του Ν. Αλιβιζάτου, σ. 7 επ. Βλ. επίσης Π. Δημητρόπουλου, *Κράτος και Εκκλησία: Μια δύσκολη σχέση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001, σ. 129 επ., Α.-Κ. Δημοπούλου, *Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της νομολογίας του ΕΔΔΑ*, σε: *Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου*, *Θρησκευτική Ελευθερία - Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα*, Πρακτικά Ημερίδας 25 Φεβρουαρίου 2019, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2019, σ. 45 επ. καθώς και το κείμενο της Σ. Χριστοφορίδου, *Η συνταγματική προστασία των άθρησκων. Το διάταγμα του Κρέοντα και το σώμα του νεκρού Πολυνείκη, στον παρόντα τόμο*). Για την νομολογία του ΕΔΔΑ ως προς την θρησκευτική εκπαίδευση, βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 213 επ., καθώς και το κείμενο της Κ. Τοπίδη, *Εκπαίδευση και θρησκεία: ο ρόλος του κράτους και οι νέες προκλήσεις*, στον ανά χειρας τόμο. Για την πρόσφατη απόφαση Παπαγεωργίου και άλλοι κατά Ελλάδος, της 31.10.2019, βλ. αντί άλλων Λ. Παπαδοπούλου, *Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 632.

¹¹ Βλ. ιδίως την απόφαση 28/2019 (Εισηγητής Σπ. Βλαχόπουλος, Πρόεδρος Κ. Μενουδάκος).

¹² Βλ. τις σχετικές θέσεις της ΕΕΔΑ σε: Γ. Σταυρόπουλου, *Το μάθημα των θρησκευτικών υπό το φως της πρόσφατης απόφασης 660/2018 του Συμβουλίου της Επικρατείας*, *Constitutionalism.gr* (10.06.2018),

¹³ Βλ. «Πορίσματα Συνηγώρου του Πολίτη περί απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών», Σύναξη 93/2005, Γ. Καραβοκώρη, *Από τις ταυτότητες στα απολυτήρια: προσωπικά δεδομένα και θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση*, *ΘΠΔΔ 8-9/2019*, σ. 831 επ.

προαναφερθείσες Αρχές, έπρεπε τελικά να υπάρξει καταδίκη της χώρας μας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, προκειμένου να μην καταλειφθεί καμία πλέον αμφιβολία ως προς την πλήρη συμμόρφωση τόσο της εκτελεστικής όσο και της δικαστικής εξουσίας¹⁴.

Δ. Ωστόσο, και παρά την κάποια πρόοδο που έχει τελικά επιτευχθεί –ή μάλλον επιβληθεί, για να ακριβολογούμε– το «βαθύ κράτος» εξακολουθεί με κάθε ευκαιρία να δείχνει απρόθυμο να κινηθεί σε μια κατεύθυνση επιβολής και σεβασμού των επιβαλλόμενων διακριτών ρόλων, δηλαδή προς την κατεύθυνση μιας ταυτόχρονης «αποεκκλησιαστικοποίησης του κράτους και αποκρατικοποίησης της εκκλησίας», όπως έχει προ πολλού συμβεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σε όλες τις προηγμένες δημοκρατικά χώρες. Έτσι, η επίσημη Εκκλησία εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται σαν προβληματική και κρατικοδίαιτη ΔΕΚΟ, γατζωμένη στα προνόμιά της, η Βουλή εξακολουθεί να καταλαμβάνεται από τον κλήρο στην έναρξη κάθε βουλευτικής Περιόδου, οι θεολογικές σπουδές παραμένουν –σε μεγάλο βαθμό και παρά τις όποιες τιμητικές εξαιρέσεις– ασύμβατες με την ακαδημαϊκή ελευθερία και η θρησκευτική εκπαίδευση επανήλθε τελικά, βάσει της ανεκδιήγητης πρόσφατης νομολογίας του ΣτΕ, στα παραδεδομένα μιας πλήρως κατηχητικής εκπαίδευσης, που επιβάλλεται μέσω τόσο του «δογματικού διαποτισμού» των συνειδήσεων (εν είδει «πλύσης εγκεφάλου»), όσο και της εξαναγκασμένης βιωματικής σχέσης του εκκλησιασμού και της προσευχής. Κι ακόμη, η αποτέφρωση των νεκρών δεν έχει ακόμη εφαρμοσθεί, 16 χρόνια μετά την σχετική νομοθετική πρόβλεψη (ν. 3448/2006) και η ίδρυση μουσουλμανικού τεμένους έχει παραπεμφθεί στις καλένδες... Για να μην μιλήσουμε βέβαια για το ότι ο νυν Αρχιεπίσκοπος επέβαλε την παραίτηση ενός Υπουργού Παιδείας και (κατά παγκόσμια πρωτοτυπία) Θρησκευμάτων αλλά και για το ότι η σημερινή Υπουργός θυμίζει όλο και περισσότερο, με την στάση της και τις επιλογές της, «θεούσα» γυμνασιάρχη της δεκαετίας του '50...

---

¹⁴ Βλ. προηγουμένως, υποσημ. 10.

II. Η αναγκαία πλην ανεύρετη συνταγματική πολιτική

A. Με αυτά τα δεδομένα, ήταν αναμενόμενο η Ιεραρχία να δώσει και αυτήν την φορά λυσοώδη μάχη για την διατήρηση των ποικίλων προνομίων της, επικαλούμενη για μια ακόμη φορά ανιστόρητα την δήθεν μοναδικότητα των δεσμών της με το ελληνικό Κράτος¹⁵ αλλά και προβάλλοντας θεοκρατικές αντιλήψεις -και ανεχόμενη αντίστοιχες πρακτικές- που υπερβαίνουν τα όρια ενός σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος. Το μη αναμενόμενο, όμως, ήταν τα κόμματα που διακηρύσσουν αυτάρεσκα τον «φιλελεύθερο» ή/και «προοδευτικό» πολιτικό προσανατολισμό τους να κρύβονται και πάλι πίσω από αστεία επιχειρήματα και να επιστρατεύουν ένα σωρό προσχήματα προκειμένου να μην αλλάξει τίποτα ως προς τις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας.

Αναφέρομαι βέβαια, κατ'εξοχήν, στην ΝΔ, η οποία ευθύς εξ αρχής έσπευσε να επαναλάβει την πάγια στάση της μετά την μεταπολίτευση, η οποία συνοψίζεται στο να κάμπτει ευλαβικά το γόνυ και να ταυτίζεται πλήρως με ό,τι έλεγε η επίσημη Εκκλησία¹⁶. Πράγματι, αυτό ακριβώς έκανε και αυτή τη φορά: επιβεβαίωσε πλήρως το ότι παραμένει, σε αυτό το πεδίο, ένα ψευδεπίγραφο («γιαλαντζι») φιλελεύθερο κόμμα, διακηρύσσοντας σε όλους τους τόνους ότι δεν χρειάζεται καμία σχετική αναθεώρηση διότι όλες οι διατάξεις που αφορούν τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας είναι ορθές και εύστοχες¹⁷.

Αλλά και το ΚΙΝΑΛ, που είναι η συνέχεια του ΠΑΣΟΚ, αποδείχθηκε σε αυτήν την αναθεώρηση περισσότερο άτολμο από ποτέ, αρνούμενο να ψηφίσει ακόμη και την μετριοπαθή πρόταση για την «θρησκευτική ουδετερότητα» του κράτους. Το μόνο που δέχθηκε ήταν να υπερψηφίσει την άλλη μετριοπαθή πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ, για την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης κάτω από το

---

¹⁵ Για την αντίκρουση αυτού του ισχυρισμού βλ. αναλυτικά *Γ. Σωτηρέλη, Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 68 επ. (και σ. 324 επ.), με τις εκεί παραπομπές.

¹⁶ Βλ. αναλυτικά *Γ. Σωτηρέλη, Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 48 επ. (και σ. 307 επ.), με τις εκεί παραπομπές.

¹⁷ Βλ. στις υποσημ. 19 και 26, τις σχετικές τοποθετήσεις στη Βουλή του Υπουργού Επικρατείας *Γ. Γεραπετρίτη* και του Γενικού Εισηγητή της Πλειοψηφίας *Κ. Τζαβάρα* και πρβλ. *Γ. Σωτηρέλη, Μονομερείς και κατώτερες των περιστάσεων οι προτάσεις Μητσοτάκη*, *Constitutionalism.gr*, 14.11.2018.

άρθρο 3 του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία το άρθρο αυτό δεν θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας. Πρόκειται για μια συμβιβαστική –αλλά όχι χωρίς ενδιαφέρον, όπως θα δούμε– πρόταση που είχε υποβάλει παλαιότερα ο πρώην πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ Ευ. Βενιζέλος (αφού όμως είχε «πνίξει» στην αναθεώρηση του 2001 –ως εισηγητής της πλειοψηφίας και σε αγαστή συνεργασία με την ΝΔ και την Ιεραρχία– την αρχική πρόταση του ΠΑΣΟΚ για συνταγματική τροποποίηση του άρθρου 3, παρότι αυτή μπορούσε τότε ευχερώς να περάσει με τις ψήφους του ΠΑΣΟΚ και των κομμάτων της «παραδοσιακής» Αριστεράς...)¹⁸.

Β. Από την μια λοιπόν η στάση της Ιεραρχίας και των ποικίλων απολογητών της και από την άλλη η συμπεριφορά των κομμάτων, που έχουν συστρατευθεί με αυτήν, με κίνητρα ενίοτε ιδεολογικά αλλά κατά κανόνα μικροπολιτικά, συγκροτούν μια πανίσχυρη συμμαχία αμφίδρομων πελατειακών διευθετήσεων, που αντιμάχεται, με νύχια και με δόντια, κάθε αλλαγή. Στην συμμαχία δε έχει προστεθεί το τελευταίο διάστημα, εκ του αποτελέσματος, και ένα μέρος της θεωρίας του Συνταγματικού Δικαίου, το οποίο κρίνει περιττή κάθε αναθεώρηση των σημερινών σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας, προβάλλοντας ιδίως τα εξής επιχειρήματα: *πρώτον* ότι το ισχύον Σύνταγμα, αν ερμηνευθεί σωστά, είναι επαρκές για την θεμελίωση της κοσμικής ταυτότητας και της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους και *δεύτερον* ότι όλα τα επί μέρους προβλήματα μπορούν να λυθούν από τον κοινό νομοθέτη και από την δικαιοσύνη, με ταυτόχρονη αλλαγή νοοτροπίας –προς την κατεύθυνση της αποδοχής του θρησκευτικού πλουραλισμού– από την επίσημη Εκκλησία¹⁹.

---

¹⁸ Για την επιτηδευμένη πολιτική υπονόμηση και εν τέλει εγκατάλειψη αυτής της πρότασης βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, *Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 41 επ. (και σ. 304 επ.), με τις εκεί παραπομπές. Βλ. επίσης την γλαφυρή σχετική περιγραφή των γεγονότων από τον Γ. Καραγιάννη, *Εκκλησία και Κράτος, 1833-1997*. Ιστορική Επισκόπηση των σχέσεών τους, εκδ. «Το Ποντίκι», Αθήνα 1997, σ. 185 επ.

¹⁹ Την άποψη αυτή –την οποία εισήγαγε στην θεωρητική συζήτηση ο Ευ. Βενιζέλος (βλ. υποσημ. 32), για να αποστασιοποιηθεί όμως εν μέρει, στη συνέχεια (βλ. υποσημ. 36)– υποστήριξε σε αδρές γραμμές, με αφορμή την πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ, ο Α. Μανιτάκης (αντιπαρατιθέμενος με τον γράφοντα) στην Ημερίδα "Θρησκευτική ελευθερία, εκκλησία & Σύνταγμα», που (συν)διοργάνωσαν στις 30.3.2019 το Κέντρο Αριστείας Ζαν Μονέ του ΑΠΘ και ο Όμιλος «Αριστόβουλος Μάνεσης» - βλ. ό.π., υποσημ. 4 και πρβλ. το σχεδόν ομοιότιτλο κείμενό του: «Η θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους σε μια πλουραλιστική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία»,

Αφηρημένα, τα επιχειρήματα αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν υποστηρίξιμα, όσον αφορά το Σύνταγμα του 1975 (σε αντίθεση με τα προηγούμενα²⁰). Πράγματι, στην Ευρώπη υπάρχουν και κάποιες άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, η Σουηδία, η Φιλανδία και η Νορβηγία, οι οποίες, παρότι είχαν καθιερώσει ένα ανάλογο συνταγματικό καθεστώς (για παρεμφερείς με την Ελλάδα λόγους, που συνδέονται με την εθνική και πολιτισμική τους ταυτότητα και όχι –μόνο– με την θρησκευτική ομοιογένεια²¹), στην πορεία επικράτησε, μέσα από έντονες πάντως διαμάχες, μια ερμηνεία υπέρ της θρησκευτικής ελευθερίας. Ως εκ τούτου επιβλήθηκαν νομοθετικά και δικαστικά –εν τέλει δε, σαν επισφράγιση, και συνταγματικά– όλες οι βασικές εγγυήσεις για την διασφάλιση της κοσμικότητας και της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους²².

του 2001, στο Constitutionalism.gr, 28/02/2019. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι απόψεις του Σπ. Βλαχόπουλου, Θρησκευτική ουδετερότητα στο Σύνταγμα; Constitutionalism.gr, 1.11.2018, καθώς και του Γ. Γεραπετρίτη, ως Υπουργού Επικρατείας, στην συζήτηση για την αναθεώρηση του άρθρου 3 Σ. Θυμίζω βέβαια ότι ο Γ. Γεραπετρίτης, ο οποίος στην Βουλή υποστήριξε ότι «*Το πραγματικά ουδετερόθρησκο κράτος δεν εμποδίζεται λόγω της ύπαρξης της συμβολικής διάταξης του άρθρου 3, γιατί οι μείζονες τομές που σχετίζονται με το διαχωρισμό Κράτους-Εκκλησίας έχουν συντελεστεί σε ένα βαθμό με κοινή νομοθετική πρωτοβουλία*» (Βλ. Πρακτικά Βουλής, Ολομέλεια, Συνεδρίαση Ν' - 19 Νοεμβρίου 2019, σ. 4847), είναι ένας από τους συντάκτες της πρότασης «Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα», εκδ. Η Καθημερινή, 2016, στην οποία όχι μόνον περιλαμβάνεται ρητά (στο άρθρο 12) η καθιέρωση της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους –με ταυτόχρονη κατάργηση του άρθρου 3– αλλά και προκρίνεται ο πλήρης και αυστηρός χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας... (Βλ. παρακάτω, υποσημ. 31). Οι υπόλοιποι συντάκτες αυτής της πρότασης είναι οι Ν. Αλιβιζάτος, Π. Βουρλούμης, Γ. Κτιστάκης, Στ. Μάνος και Φ. Σπυρόπουλος).

²⁰ Βλ. προηγουμένως, υποσημ. 4.

²¹ Πράγματι η θρησκευτική ομοιογένεια δεν οδηγεί εξ ορισμού σε καθεστώς «επικρατούσας θρησκείας», όπως ισχυρίζεται ο Αντ. Μανιτάκης (ο.π., υποσημ. 4). Και τούτο διότι υπάρχουν πολλές χώρες με θρησκευτική ομοιογένεια –όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Αυστρία και η Ιταλία– στις οποίες, παρότι οι αριθμητικά επικρατούσες θρησκείες έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση της εθνικής και πολιτισμικής τους ταυτότητας, έχει επιβληθεί συνταγματικά τόσο ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας όσο και η εξ αυτού απορρέουσα θρησκευτική ουδετερότητα, που αποτρέπει νοοτροπίες και πρακτικές σαν αυτές που συνεχίζουν δυστυχώς να επιβιώνουν στην χώρα μας. Το ίδιο ισχύει, βέβαια, μετά το 1990, στην Ρωσία και τις βαλκανικές χώρες, όπου επίσης δεν έχει καθιερωθεί «επικρατούσα» ή επίσημη θρησκεία, παρά την θρησκευτική ομοιογένεια και τον καθοριστικό εθνικό και πολιτιστικό ρόλο που διαδραμάτισαν ιστορικά οι εκεί Ορθόδοξες Εκκλησίες (βλ. αναλυτικά Φουντεδάκη, Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης, ό.π., υποσημ. 1, σ. 567 επ., 569 επ.).

²² Βλ. αναλυτικά, Φουντεδάκη, ό.π., σ. 562 επ.

Ωστόσο, για τα συγκεκριμένα δεδομένα της χώρας μας, όπως τα σκιαγραφήσαμε προηγουμένως, τα εν λόγω επιχειρήματα είναι πρόδηλο ότι δεν ευσταθούν, διότι παραβλέπουν το προφανές: ότι πέρασε σχεδόν μισός αιώνας από την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 και η επίσημη Εκκλησία κατάφερε, διαχειριζόμενη επιτήδεια ποικίλες εθνικοθρησκευτικές ψυχώσεις αλλά και τις ψήφους των πιστών, να επιβάλει την δική της ερμηνευτική εκδοχή για το άρθρο 3. Μια εκδοχή που την έχει αναγορεύσει, διαχρονικά, σε προνομιούχο εταίρο της κρατικής εξουσίας και έχει οδηγήσει σε μια συνεχή –αρχικά «ελληνοχριστιανική» και σήμερα «πλειοψηφική»– παραφθορά της θρησκευτικής ελευθερίας²³. Το αποτέλεσμα είναι όλα αυτά τα χρόνια –παρότι διατυπώθηκαν ολοκληρωμένες σχετικές νομοθετικές προτάσεις²⁴– να μην υπάρξει σχεδόν καμία πρόοδος (πέρα από τις αλλαγές που μας επιβλήθηκαν έξωθεν) ούτε σε επίπεδο ερμηνείας αλλά ούτε και σε επίπεδο εφαρμογής του Συντάγματος²⁵.

Αρκεί απλώς να αναλογισθούμε χωρίς παρωπίδες:

Πως αντέδρασε άραγε όλα αυτά τα χρόνια η νομοθετική και η δικαστική εξουσία απέναντι σε νοοτροπίες και πρακτικές που δεν τιμούν μια σύγχρονη δημοκρατική Πολιτεία; Πόσες φορές τροφοδότησε ή έστω ανέχθηκε την θρησκευτική μισαλλοδοξία, τις ποινικές διώξεις θρησκευτικώς αντιφρονούντων, τα οικονομικά σκάνδαλα και τις ολοκληρωτικές θρησκευτικές αντιλήψεις των

---

²³ Για τις δύο αυτές «προνομιακές» για την επικρατούσα θρησκεία ερμηνευτικές στρεβλώσεις, βλ. *Γ. Σωτηρέλη*, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 79 επ., 97 επ.

²⁴ Όπως αυτή της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, την οποία παρουσίασε αναλυτικά ο *N. Αλιβιζάτος* στην εκδήλωση του ΙΣΤΑΜΕ «Θρησκεία και Πολιτική. Μια απόπειρα οριοθέτησης σχέσεων και ρόλων», βλ. *Διάλογοι με το ΙΣΤΑΜΕ*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2009, σ. 124 επ. Βλ. επίσης, ως προς την ίδια πρόταση, *Στ. Κοφίνη*, *Σχέσεις κράτους-εκκλησίας: συμβολή στη συζήτηση γύρω από την αναγκαιότητα του χωρισμού* <https://www.academia.edu/37977121>.

²⁵ Ως εκ τούτου, όπως επισημαίνεται ορθώς: «*η σύγκριση με πολλές χώρες της Ευρώπης καταδεικνύει ότι επιμέρους ρυθμίσεις του ελληνικού Συντάγματος υπάρχουν και σε άλλα ευρωπαϊκά Συντάγματα, πουθενά αλλού όμως, ούτε καν στις χώρες με κρατική εκκλησία, δεν διαπιστώνεται τόσο έντονα και σε τόσα επίπεδα το στοιχείο της σύνδεσης κράτους και εκκλησίας*». Βλ. *Φουντεδάκη*, *Το θνησιγενές της συνταγματικής αναθεώρησης*, ό.π., υποσημ. 1, σ. 577, με τις εκεί παραπομπές. Πρβλ. και *Λ. Παπαδοπούλου*, *Θρησκεία και Σύνταγμα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη σήμερα: δέκα σύντομα σχόλια για επίκαιρα ζητήματα*, σε: *Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου*, *Θρησκευτική Ελευθερία - Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα*, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 63 επ.

εγχώριων φονταμενταλιστών; Και τι συνεισέφεραν εν τέλει, στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας, πέραν του πολιτικού γάμου και του συμφώνου συμβίωσης, η πρώτη, και της απάλειψης του θρησκευματος από τις ταυτότητες, η δεύτερη;

Δεν είναι λοιπόν εθελουφλία -ή έστω ασυγχώρητη θεωρητική αφέλεια- το να αρνείται ένα μέρος της θεωρίας την συνταγματική αναθεώρηση των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας, κλείνοντας τα μάτια στην βρώσα συνταγματική πραγματικότητα και επικαλούμενο απλώς ένα αφηρημένο -και σε κάθε περίπτωση ωραιοποιημένο- συνταγματικό δέον, παρότι είναι γνωστό ότι αυτό διαστρεβλώνεται συστηματικά και συχνά προκλητικά τόσο από την εκκλησιαστική όσο και από την κρατική (εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική) εξουσία;

Εξ άλλου, αν το ζήτημα της αναθεώρησης του Συντάγματος είναι τόσο επουσιώδες, γιατί αντιδρά με τόσο μένος η επίσημη Εκκλησία, προσπαθώντας να πείσει τους πάντες ότι είναι έγκλημα καθοσιώσεως το να αλλάξει το σημερινό καθεστώς;

Γ. Με βάση τα παραπάνω, υποστηρίζω ότι η θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου πρέπει να κλείσει τα αυτιά στις σειρήνες μιας κραυγαλέα συντηρητικής αναδίπλωσης -η οποία απλώς παρέχει άλλοθι στους εκφραστές του κρατικοεκκλησιαστικού καθεστωτισμού, για να μην αλλάξει τίποτα από τα κακώς κείμενα²⁶- και να μείνει σταθερά προσανατολισμένη στην μόνη

---

²⁶ Αυτό ακριβώς συνέβη πχ με τις απόψεις του *Αντ. Μανιτάκη*, τις οποίες έσπευσε να επικαλεσθεί με έμφαση, στην συζήτηση της αναθεώρησης του Συντάγματος, ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας *Κ. Τζαβάρας* για να «δικαιώσει» την διαχρονική υποταγή της ΝΔ στα κελεύσματα της επίσημης Εκκλησίας ως προς το ότι δεν χρειάζεται καμία αναθεώρηση στις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας (βλ. Πρακτικά Αναθεώρησης του Συντάγματος, Θ' Αναθεωρητική Βουλή, ΙΗ' Περίοδος, Σύνοδος Α', συν. Γ', 26.9.2019, σ. 69). Ως εκ τούτου δεν είναι διόλου συμπτωματικό ότι την ίδια περίπου επιχειρηματολογία με τον *Κ. Τζαβάρα* (εν πολλοίς δε και με τους *Αντ. Μανιτάκη*, *Εν. Βενιζέλο*) χρησιμοποιεί και ένας από τους πλέον προβεβλημένους -και ευπρεπείς- εκφραστές της κρατούσας στην επίσημη Εκκλησία άποψης, που συνοψίζεται στο ότι όλα βαίνουν καλώς με το ισχύον σύστημα και δεν χρειάζεται να αλλάξει τίποτα (βλ. *Χρυσστόμου, Μητροπολίτη Μεσσηνίας, Σκέψεις και προβληματισμοί για τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στο πλαίσιο της προτεινόμενης Συνταγματικής Αναθεώρησης, Ομιλία σε Εκδήλωση του «Κύκλου Ιδεών για την Εθνική Ανασυγκρότηση» (18.3.2019) με γενικό τίτλο: «Κράτος και Εκκλησία. Το τοπίο των σχέσεων μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης της αναθεωρητικής διαδικασίας και τις συζητήσεις για το προσχέδιο συμφωνίας (κοινό ανακοινωθέν) της 6ης Νοεμβρίου 2018», Νομοκανονικά 1/2019, σ. 18 επ.). Παρόμοιες συντηρητικές (ως προς την διατήρηση του σημερινού status quo) απόψεις*

λύση που συνδέεται με την φιλελεύθερη και δημοκρατική ωρίμανση του σύγχρονου Κράτους. Και αυτή δεν είναι άλλη από το σύστημα του «χωρισμού Κράτους-Εκκλησίας»²⁷, το οποίο επικρατεί πλέον σε όλα τα προηγμένα δημοκρατικά κράτη²⁸ –πλην του δικού μας– και συνεπάγεται, ιδίως:

Πρώτον, ότι το Κράτος επιβάλλεται να είναι «κοσμικό», δηλαδή θρησκευτικά ουδέτερο, ώστε να παρέχει τα εχέγγυα για αξιόπιστη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας αλλά και γενικότερα για θρησκευτικά αμερόληπτη στάση έναντι όλων των πολιτών.

Δεύτερον, ότι η επίσημη Εκκλησία οφείλει να απέχει από κάθε ενέργεια που την εμφανίζει, είτε άμεσα είτε έμμεσα και διαμεσολαβημένα, σαν προέκταση της κρατικής εξουσίας, πολλώ

είχε εκφράσει παλαιότερα, με ενδιαφέρουσα πάντως επιχειρηματολογία, και ο Π. Νικολόπουλος, *Χωρισμός Κράτους Εκκλησίας*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, ενώ κατηγορηματικά αντίθετος σε κάθε ιδέα αναθεώρησης, με παρεμφερή σε αρκετά σημεία επιχειρήματα, σε σχέση με τους προαναφερθέντες, είναι και ο Σ. Ρίζος, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας ως αντικείμενο ρυθμίσεως του Συντάγματος και το πρόβλημα της απορρυθμίσεώς του*, *Θεολογία*, Τ. 89, τευχ. 1, σ. 213 επ.

²⁷ Όπως υποστήριξε εμπειριστατωμένα, ήδη από το 1975, Ομάδα Επιστημόνων (Φ. Βεγληρής, Ξ. Γιαταγάνας, Γ. Κουμάντος, Αρ. Μάνεσης, Γ. Μαυρογορδάτος, Ν. Παπαντωνίου, Σπ. Πλασκοβίτης), με τις Προτάσεις για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα (εκδ. Ερμής, Αθήνα 1975, σ. 51 επ.). Βλ. και τις σχετικές σύμφωνες θέσεις των Αρ. Μάνεση, Που είναι αναγκαίο να αναθεωρηθεί το Σύνταγμα, *Συνέντευξη στο περιοδικό «Επτάμισι»*, τευχ. 39 της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1992, σ. 26 επ. (και σε: *Του ίδιου*, *Συνταγματική θεωρία και Πράξη*, τ. II, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 478), Ι. Μανωλεδάκη, *Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας από την σκοπιά της φιλοσοφίας του δικαίου*, *Δίκαιο και Πολιτική*, τ. 15, σ. 28, Μ. Σταθόπουλου, *Σχέσεις Πολιτείας και Πολιτείας*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 32, *Του ίδιου*, *Η εκκοσμίκευση της Πολιτείας*, σε: *Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού*, *Θρησκευτική Ελευθερία και Δημοκρατία*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 59 επ., Ι. Κονιδάρη, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, σε: *Του ίδιου*, *Εκκλησία και Πολιτεία. Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 72 επ., Ν. Μουζέλη, *Αναγκαίος ο διαχωρισμός από το κράτος*, *Το Βήμα*, 25.11.2008, *Ιφ. Καμπούριδου*, *Γιατί πρέπει να αναθεωρηθεί το άρθρο 3 του Συντάγματος*, ό.π. (υποσημ. 1), *της ίδιας*, *Οι συνταγματικά μετέωρες σχέσεις κράτους και εκκλησίας*, στον παρόντα τόμο και πρβλ. Φ. Σπυροπούλου, *Σχέσεις κράτους και Εκκλησίας*, σε: Χ. Ακριβοπούλου/ Ν. Παπαχρήστου (επιμ.), *Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2013, σ. 195 επ., Χ. Ράμμου, *Το πρόβλημα της θρησκευτικής ετερότητας στην Ευρώπη - Η λησμονημένη καθολικότητα του πολίτη*, *Constitutionalism*, καταχώρηση: 31-03-2019, *Στ. Κοφίνη*, *Σχέσεις κράτους-εκκλησίας: συμβολή στη συζήτηση γύρω από την αναγκαιότητα του χωρισμού* <https://www.academia.edu/37977121>.

²⁸ Πρβλ. Π. Δημητρόπουλου, *Κράτος και Εκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 37 επ.

δε μάλλον σαν θρησκεία που πρέπει να επικρατεί πάση θυσία, μέσω της κρατικής επιβολής...

Τρίτον, ότι η κάθε πλευρά ασχολείται με τα του οίκου της, χωρίς να παρεμβαίνει εξουσιαστικά στις υποθέσεις της άλλης.

Από εκεί και πέρα βέβαια υπάρχουν ποικίλες παραλλαγές χωρισμού, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε χώρας. Αυτές κλιμακώνονται από το καθεστώς αυστηρού χωρισμού (π.χ. ΗΠΑ, Γαλλία) μέχρι το καθεστώς «ευμενούς ουδετερότητας» (το οποίο ισχύει πλέον, με διάφορες παραλλαγές, σε όλες τις άλλες δημοκρατικά προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες). Είναι προφανές ότι το συνταγματικό καθεστώς που προσιδιάζει περισσότερο στη χώρα μας είναι το τελευταίο. Για να καθιερωθεί δε ένα τέτοιο καθεστώς, και με δεδομένη –και πρόσφατα επιβεβαιωμένη– την απροθυμία των αρμόδιων οργάνων της εκτελεστικής, νομοθετικής και δικαστικής εξουσίας να προχωρήσουν στον αναγκαίο θρησκευτικό αποχρωματισμό του κράτους, επιβάλλονται οι ακόλουθες αλλαγές²⁹:

α. Να απαλειφθεί η προμετωπίδα του και να τροποποιηθούν οι διατάξεις του άρθρου 33 παρ. 2, περί ορκωμοσίας του Προέδρου της Δημοκρατίας, και του άρθρου 59 παρ. 1, περί ορκωμοσίας των βουλευτών, ώστε να παύσει να εμφανίζεται το πολίτευμά μας σαν ισχύον «ελέω Θεού»...

β. Να καταργηθεί η διάταξη του άρθρου 3, περί «επικρατούσας θρησκείας», με παράλληλη καθιέρωση της θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους, ώστε να καταστεί ανεπίδεκτο οποιασδήποτε αμφισβήτησης το αυτονόητο: ότι ένα δημοκρατικό Σύνταγμα δεν είναι δυνατόν να ευνοεί, ούτε άμεσα ούτε έμμεσα, τον θρησκευτικό χρωματισμό των θεσμών του.

γ. Να καταργηθεί η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 περί «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» ώστε να παύσει να αποτελεί το άλλοθι του υποχρεωτικού και βιωματικού κατηχητισμού.

---

²⁹ Βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 292 επ., 315, και πρβλ. τις σχετικές προτάσεις των συγγραφέων της υποσημ. 27.

δ. Να καταργηθεί η όζουσα μισαλλοδοξίας διάταξη του άρθρου 13 παρ. 2 περί προσηλυτισμού³⁰, η οποία, ακόμη και σαν απολίθωμα, προκαλεί θυμηδία σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία.

Με άλλα λόγια, αν θα ήθελε να εξειδικεύσει κανείς με συγκεκριμένες διατάξεις το πώς πρέπει να επιτευχθεί ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας θα αρκούσε να υιοθετήσει πλήρως την πρόταση για «Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα»³¹, η οποία, σε αυτό το σημείο, είναι πράγματι υποδειγματική ως προς το τι θα μπορούσε να θεωρηθεί τολμηρή, τεκμηριωμένη και θεωρητικά συνεπής προσέγγιση της συνταγματικής αναθεώρησης...³².

---

³⁰ Βλ. σχετικά, πλην των συγγραφέων της υποσημ. 27, και Γ. Πουλή, Η ισχύς των κανόνων της Εκκλησίας και ο προσηλυτισμός ενόψει της συνταγματικής αναθεώρησης, σε: Εταιρεία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας ό.π. (υποσημ. 1), σ. 37 επ., ο οποίος συνοδεύει την τεκμηριωμένη πρότασή του για κατάργηση της συνταγματικής διάταξης περί προσηλυτισμού, με ενδιαφέρουσες ειδικότερες προτάσεις.

³¹ Βλ. το σχετικό άρθρο 12 της πρότασης, ό.π. υποσημ. 19, σύμφωνα με το οποίο:

«1. Η ελευθερία της συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις καθενός.

2. Κάθε θρησκεία είναι ελεύθερη. Η διάδοση των θρησκειών και η άσκηση της λατρείας τους τελούνται υπό την προστασία των νόμων.

3. Το κράτος είναι θρησκευτικά ουδέτερο. Νόμος ρυθμίζει τις σχέσεις του κράτους με τις διάφορες θρησκευτικές κοινότητες, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική παρουσία καθεμιάς στη χώρα», καθώς και το σχετικό «Σχόλιο» των συγγραφέων -του Γ. Γεραπετρίτη συμπεριλαμβανομένου- , κάτω από το άρθρο 12:

«Εκτός από την κατάργηση της συνταγματικής κατοχύρωσης του όρκου [αλλά και του θρησκευτικού όρκου των βουλευτών και του ΠτΔ καθώς και της διάταξης περί «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης»], έχει ιδιαίτερη σημασία η αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους. Και τούτο λαμβάνοντας υπ'όψη την παρουσία των θρησκευτικών κοινοτήτων στη χώρα».

³² Επιχειρηματολογώντας για τους λόγους που οδήγησαν στην ως άνω πρόταση ο εκ των συντακτών της Ι. Κτιστάκης επισημαίνει εδστοχα:

«Αναμφισβήτητα, οι προτεινόμενες -καινοτόμες- συνταγματικές αλλαγές στοχεύουν στην μέγιστη δυνατή θρησκευτική ουδετερότητα της Ελληνικής Πολιτείας. Συναγορεύουν δε στην υιοθέτησή τους, μεταξύ άλλων, τρεις μείζονες λόγοι: οι ισχύουσες διατάξεις, πρώτον, είναι αναχρονιστικές, δεύτερον, γεννούν ακόμη και σήμερα έντονες ερμηνευτικές τριβές λόγω της ασάφειάς τους και, τρίτον, είναι αναποτελεσματικές διότι δεν αποτρέπουν επαναλαμβανόμενες κρίσεις, τόσο στις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας της Ελλάδος όσο και μεταξύ της τελευταίας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου» (Βλ. Ι. Κτιστάκι, Συναγορεύια για καινοτόμες ρυθμίσεις στις σχέσεις Πολιτείας και θρησκευτικών κοινοτήτων, σε: Αντιπελάργηση, Τιμητικός Τόμος Ι.Μ. Κονιδάρη, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2018, σ. 330.

Ειδικότερα δε ως προς την προβληματικότητα του άρθρου 3 για την αντιμετώπιση των σχέσεων Κράτους, Εκκλησίας και Πατριαρχείου, η θεωρητική τεκμηρίωση που ακολουθεί, (ο.π. σ. 330 επ.), έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, διότι ο συγγραφέας αποδομεί

Δ. Επειδή όμως η συνταγματική πολιτική δεν ασκείται σε συνθήκες θερμοκηπίου, πρέπει νομίζω να αποφύγουμε την λογική του «όλα ή τίποτα»³³ και να είμαστε ανοιχτοί σε οποιαδήποτε αλλαγή που μπορεί να συμβάλει, άμεσα ή έμμεσα, σε μια τέτοια προοπτική. Υπό αυτό το πρίσμα, οι προτάσεις του ΣΥΡΙΖΑ δεν μπορεί παρά να αξιολογηθούν με θετικό κατ'αρχήν πρόσημο, ως προς την γενική τους κατεύθυνση, παρότι δεν είναι ρηξικέλευθες και δεν καταλαμβάνουν όλο το φάσμα των προβληματικών διατάξεων³⁴.

πλήρως και μετά λόγου γνώσεως, όντας ο νομικός σύμβουλος του Οικουμενικού Πατριάρχη, την προσχηματική εν πολλοίς επιχειρηματολογία των υπερμάχων του άρθρου 3, που το προβάλλουν σαν δήθεν απαραίτητο για την ρύθμιση αυτών των σχέσεων (βλ. ιδίως *Ev. Βενιζέλου*, Σημεία ερμηνευτικής τριβής στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, ΔικΠολ 15 (1987), σ. 85 επ., *Του ίδιου*, Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, ό.π., υποσημ. 6, με την επισήμανση, πάντως, ότι η θέση του ως προς την προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης κάτω από το άρθρο 3 –για την οποία βλ. αμέσως παρακάτω– είναι μια πρόοδος σε σχέση με το παρελθόν).

³³ Σε αυτή τη λογική (δηλ. είτε κατάργηση του άρθρου 3 είτε καμία αλλαγή) καταφεύγει πχ ο *Κ. Παπαγεωργίου*, Εκκλησιαστικό Δίκαιο, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 104 επ., *Του ίδιου*, Η συνταγματική αναθεώρηση και το ζήτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας, σε: *Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου*, Θρησκευτική Ελευθερία - Επίκαιρα Νομικά Ζητήματα, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 3 επ., προκειμένου να δικαιολογήσει την αρνητική στάση του απέναντι στην συνταγματική καθιέρωση της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους. Είναι πλέον ή βέβαιον όμως ότι η προσέγγιση αυτή, παρότι φαίνεται ρηξικέλευθη, καταλήγει εν τέλει, δεδομένων των πολιτικών συσχετισμών, στο «τίποτα», δηλαδή στην διαιώνιση του σημερινού προβληματικού, «υδαρούς» και ερμαφρόδιτου καθεστώτος. Επιπλέον, δε, υποβαθμίζει άκριτα την έννοια της θρησκευτικής ουδετερότητας, παρομοιάζοντάς την, ανεπιτρέπτος, με την ανεξιθρησκεία (βλ. παρακάτω, υποσημ. 36).

³⁴ Αναφέρομαι ιδίως στην διατήρηση του άρθρου 3 και στην απουσία αναθεωρητικών προτάσεων περί κατάργησης των άρθρων 13 παρ. 2, εδ. γ', περί προσηλυτισμού και 16 παρ. 2, περί «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης». Το χειρότερο δε είναι ότι το άρθρο 16 παρ. 2 αποκλείστηκε από την αναθεωρητική πρόταση με μικροπολιτικούς υπολογισμούς και συγκεκριμένα για να μην ενταχθεί συνολικά το άρθρο 16 στις αναθεωρητέες διατάξεις, ανοίγοντας τον δρόμο για την ίδρυση μη κρατικών Πανεπιστημίων... Με άλλα λόγια ο ΣΥΡΙΖΑ εν προκειμένω υπέταξε την πρόταση για μια από τις πλέον νευραλγικές πτυχές του θρησκευτικού αποχρωματισμού του κράτους (βλ. *Χ. Ανθόπουλου*, Η Αναθεώρηση και το μάθημα των θρησκευτικών, *Constitutionalism.gr*, 22-11-2019), στις ιδεολογικοπολιτικές εμμονές του ως προς τα μη κρατικά πανεπιστήμια. Έτσι, αντί να επιχειρήσει έναν αμοιβαίο συμβιβασμό –ώστε να επέλθουν κρίσιμες αλλαγές, ταυτόχρονα, και στους δύο αυτούς τομείς– επέλεξε την φυγομαχία. Αυτό δε οδήγησε αφ'ενός μεν στο βάλτωμα της αναθεώρησης των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας αφ'ετέρου δε στην απώλεια μιας μοναδικής ευκαιρίας να επιβάλει ελεγχόμενη και πολλαπλά εγγυημένη μετάβαση προς ένα πιο ανοιχτό καθεστώς μη κρατικών και μη κερδοσκοπικών Πανεπιστημίων και να προλάβει έτσι τις μετέπειτα δυσμενείς σχετικές εξελίξεις

Ως εκ τούτου, δεν κατανοώ, εν πρώτοις, γιατί απορρίπτεται, με διάφορες υπεκφυγές, η πρόταση για θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους. Όταν το ΣτΕ προβαίνει τόσο απροκάλυπτα, με μια σειρά ανεκδιήγητων αποφάσεων για την θρησκευτική εκπαίδευση³⁵, σε μεγαλοπρεπή και προκλητική απόρριψη της

(δηλαδή το πολλαπλό νομοθετικό και διοικητικό bypass του άρθρου 16 του Συντάγματος, υπέρ μεταλλαγμένων ιδιωτικών ΙΕΚ...). Βλ. σχετικά, *Γ. Σωτηρέλη*, Ζητείται αναθεωρητική τόλμη για Εκκλησία και Πανεπιστήμιο, ό.π. υποσημ. 1.

³⁵ Πρόκειται ιδίως για τις αποφάσεις 660/2018 (Ολομ.) και 1749-1750/2019, (Ολομ.), για το σκεπτικό των οποίων (πλειοψηφίας και μειοψηφίας) βλ. αναλυτικά το κείμενο του Στ. Κοφίνη, Το μάθημα των θρησκευτικών ενώπιον του Δικαστή, στον ανά χειράς τόμο). Οι αποφάσεις αυτές –οι οποίες, και ιδίως η πρώτη, λήφθηκαν από σύνθεση με επιτηδευμένα περιορισμένο αριθμό Συμβούλων...– όχι μόνον απέρριψαν, ελαφρά τη καρδία, ορισμένες προσεκτικές και μετριοπαθείς αλλαγές της θρησκευτικής εκπαίδευσης, που εκπορεύθηκαν από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, προς την κατεύθυνση της προσαρμογής της στην λογική της «ανοιχτής και δημοκρατικής κοινωνίας» (βλ. χαρακτηριστικά την σχετική ολοκληρωμένη παρουσίαση του πρώην Συμβούλου του και Στ. Γιακάτζογλου, Το μάθημα των θρησκευτικών στη δημόσια εκπαίδευση Φυσιογνωμία, σκοποί, περιεχόμενο, νέα βιβλία, διαθεματική προσέγγιση, ευρωπαϊκή προοπτική, θεολογία της ετερότητας, σε: <http://www.pischools.gr/lessons/religious/analekta/30/pdf>) αλλά και επανέφεραν, έστω και με ισχυρή και αξιοπρόσεκτη μειοψηφία, την θρησκευτική εκπαίδευση στην λογική του κατηχητικού σχολείου, αντιμετωπίζοντας την μεν δημοκρατία μας σαν «ελέω θεού δημοκρατία» την δε «επικρατούσα θρησκεία» σαν θρησκεία που πρέπει να επικρατεί μέσω μιας προπαγανδιστικής κρατικής εκπαίδευσης. Βλ. αναλυτικά *Γ. Σωτηρέλη*, Θεοκρατικός Κατηχητισμός ή Δημοκρατική Πολυφωνία; Το «όπισθεν ολοταχώς» της πρόσφατης απόφασης της «Ολομέλειας» του ΣτΕ, *Constitutionalism.gr* (27.05.2018), *Γ. Κτιστάκι*, Τα Θρησκευτικά στα σχολεία: Προσπίζοντας τον πλουραλισμό στην εκπαίδευση μέσω Στρασβούργου (Με αφορμή τη Σ.τ.Ε. 660/2018 Ολομ.), *Νομοκανονικά*, 1/2018, σ. 71 επ., *Α. Καϊδατζή*, Θρησκευτική εκπαίδευση μόνο για την πλειοψηφία; Το Συμβούλιο της Επικρατείας κατά των μειοψηφιών, *Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 660/2018 Ολομ.*, *Αρμ.* 9 (2018), σελ. 1560 επ., *Του ίδιου*, Ελληνοχριστιανικό Σύνταγμα; Η Εφημερίδα των Συντακτών, 21.03.2018, *Κ. Τσιτσελίκη*, Η θρησκεία στα σχολεία: Τα συνταγματικά και διεθνή όρια, *Constitutionalism.gr* (07.12.2019), *Λ. Παπαδοπούλου*, Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 627 επ., *Γ. Δρόσου*, Η ιδεολογία ως νομολογία στο παράδειγμα της απόφασης ΣτΕ 660/2018, σε: *Το Σύνταγμα εν εξελίξει*, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 537 επ., *Γ. Σταυρόπουλου*, Το μάθημα των θρησκευτικών, ό.π. (υποσημ. 12), Βλ. επίσης, στον ανά χειράς τόμο, τα κείμενα των *Γ. Σταυρόπουλου* (Η θρησκευτική ελευθερία και η εκπαιδευτική της διάσταση), *Μ. Πικραμένον* (Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία) και *Χ. Κουρουνδή* (Θρησκευτική ελευθερία και δικαστική ιδεολογία: Οι περιπέτειες της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στο Συμβούλιο της Επικρατείας). Διαφωνίες απέναντι στην ως άνω νομολογία (σε χαμηλούς τόνους, πάντως, και εμφανώς ισορροπιστικά) εκφράζει και ο *Εν. Βενιζέλος*, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών - Ο εσωτερικός διάλογος στο ΣτΕ και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, *Νομοκανονικά* 1/2020, σ. 19 επ. ενώ στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η κριτική του *Χ. Ανθόπουλου* (Η σχολική θρησκευτική

κρατούσας άποψης στην θεωρία, τόσο για το άρθρο 3 όσο και για το Προοίμιο του Συντάγματος (και μάλιστα με επιχειρήματα που μηρυκάζουν τις αλήστου μνήμης «νομικές» αναλύσεις του μακαριστού Χριστόδουλου...), δεν είναι στρουθοκαμηλισμός (όταν δεν είναι πολιτική υπεκφυγή) το να επαναλαμβάνουμε ότι το Σύνταγμά μας δεν χρειάζεται καμία αλλαγή, που θα κατοχυρώνει πληρέστερα την θρησκευτική ουδετερότητα; Είναι δυνατόν, με άλλα λόγια, να επικαλούμαστε γενικά και αφηρημένα το Σύνταγμα και να κλείνουμε τα μάτια σε μια πολλαπλά προβληματική συνταγματική πραγματικότητα; Εκτός βεβαίως αν προσχωρήσουμε στην άποψη ότι ακόμη και ένα καθεστώς «ανεξιθρησκείας» και όχι θρησκευτικής ελευθερίας μπορεί να εξασφαλίσει επαρκώς μια τέτοια ουδετερότητα...³⁶

Αλλά και η απλή προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 3 θα μπορούσε να θεωρηθεί μια κάποια λύση, έστω και κατόικονομία, δεδομένου ότι τα περισσότερα προβλήματα προέρχονται από ερμηνευτικές στρεβλώσεις³⁷. Αρκεί βέβαια από

εκπαίδευση, Πρώτο Θέμα, 26/12/2019, Το Σύνταγμα και τα Θρησκευτικά στα σχολεία, Πρώτο Θέμα 18/04/2018). Ιδιαίτερα εύστοχη ήταν και η κριτική που ασκήθηκε στις ως άνω αποφάσεις από παιδαγωγική άποψη (βλ. ενδεικτικά *Εμ. Περσελή*, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το φως των αποφάσεων του ΣτΕ των ετών 2018-2019. Παιδαγωγική προσέγγιση, Νομοκανονικά 1/2020, σ. 59 επ., και *Στ. Γιακάτσογλου*, Παλινωδίες και αδιέξοδα στην θρησκευτική εκπαίδευση, ό.π., σ. 69 επ.).

³⁶ Όπως υποστηρίζει παραδόξως ο *Μανιτάκης* (ό.π., υποσημ. 4 και 19), ο οποίος τελικά φαίνεται ικανοποιημένος και από ένα καθεστώς «ανεξιθρησκείας», αποφαινόμενος αξιωματικά τα εξής: «Εκείνο που μπορώ να διατρανώσω, ως ειδικός, είναι ότι το ισχύον, αλλά και όλα τα προγενέστερα ελληνικά συντάγματα, παρέχει όλες τις τοπικές εγγυήσεις **θρησκευτικής ανεξιθρησκείας και ουδετερότητας**, για ίση προστασία ενώπιον του νόμου και μέσα από τον νόμο όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων και ταυτοτήτων». Το πώς συμβιβάζεται βέβαια ένα καθεστώς απλής ανοχής των άλλων θρησκειών («ανεξιθρησκείας») -που προϋποθέτει εξ ορισμού μια επίσημη κρατική θρησκεία ή κοσμοθεωρία- με την θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους, είναι ένα ζήτημα που προσωπικά τουλάχιστον δεν μπορώ να κατανοήσω, παρότι δικαιούμαι, νομίζω, να θεωρώ και εγώ τον εαυτό μου «ειδικό»... Όπως δεν μπορώ επίσης να κατανοήσω την συσχέτιση που κάνει μεταξύ των δύο εννοιών, υπό άλλη οπτική γωνία, ο *Κ. Παπαγεωργίου* (ό.π., υποσημ. 33) χωρίς να λαμβάνει υπ'όψιν του το ότι ιστορικά η θρησκευτική ουδετερότητα συνδέεται άρρηκτα με την με την διαλεκτική υπέρβαση της ως άνω ανεξιθρησκείας, δηλαδή με την καθιέρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.

³⁷ Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, Ομιλία στην προαναφερθείσα (υποσημ. 25) Εκδήλωση του «Κύκλου Ιδεών για την Εθνική Ανασυγκρότηση», Νομοκανονικά 1/2019, σ. 28 επ. (με τις εκεί παραπομπές) και πρβλ. την ομιλία του *Ι. Κονιδάρη*, στην ίδια εκδήλωση (ό.π. σ. 9 επ.). Πρβλ. επίσης, στην ίδια κατεύθυνση, την πρωτότυπη (αλλά υπέρ το δέον ισορροπιστική και εν τέλει άτολμη) προσέγγιση του *Ι. Σαρμά*, Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας. Πώς μπορεί να αναθεωρηθεί συναινετικά το άρθρο 3 του Συντάγματος,

μια τέτοια τροποποίηση να προκύπτει σαφώς ότι το άρθρο 3 δεν θα μπορεί σε καμία περίπτωση να αποτελεί έμμεσο και οιονει «παρασυνταγματικό» περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως πρεσβεύουν οι εγχώριοι φονταμενταλιστές.

Ε. Στο σημείο αυτό θεωρώ κρίσιμο να επαναλάβω, για μια ακόμη φορά, την πεποίθησή μου ότι εκείνη η πλευρά που θα ευνοηθεί περισσότερο από μια νέα ρύθμιση των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας είναι η ίδια η Ορθοδοξία. Όχι μόνον γιατί θα απαλλαγεί από τον ασφυκτικό κρατικό εναγκαλισμό³⁸ αλλά και διότι, ως αντίληψη και πρακτική, δεν ταυτίζεται βεβαίως -και ευτυχώς- με την "αρχαία σκουριά" της επίσημης ηγεσίας της (παρά τις κάποιες φωτεινές εξαιρέσεις³⁹, που απλώς όμως επιβεβαιώνουν τον κανόνα⁴⁰). Αυτή δε η Ορθοδοξία, της μετριοπάθειας, της

Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2019, σ. 119 επ. Όλοι οι ανωτέρω, πάντως, απορρίπτουν, όπως και ο *Μανιτάκης* (ό.π., υποσημ. 4 και 19), με εξαιρετικά ασθενή επιχειρήματα (που μοιάζουν με υπεκφυγές), την πρόταση για συνταγματική καθιέρωση της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους, καταλήγοντας...

³⁸ Αναρωτιέμαι, για παράδειγμα: δεν ενοχλεί κανέναν από τους Ιεράρχες η υποχρεωτική διαβεβαίωση που οφείλουν να δίδουν ενώπιον του Προέδρου της Δημοκρατίας ή η ανάγνωση του σχετικού Προεδρικού Διατάγματος κατά την ώρα της χειροτονίας τους; Σε ποια άλλη Ορθόδοξη Εκκλησία ανά τον κόσμο συμβαίνει κάτι ανάλογο; Και τί υποδηλώνουν στο ουσιαστικό επίπεδο οι «τυπικές» αυτές εκδηλώσεις;

³⁹ Βλ. ενδεικτικά, *Ιγνατίου Μητροπολίτου Δημητριάδος*, Σκέψεις πάνω στις σχέσεις Εκκλησίας και κράτους σήμερα, Εισήγηση στην εκδήλωση του περιοδικού «Σύναξη»: «Για τον αναστοχασμό των σχέσεων κράτους-Εκκλησίας», Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 22-2-2010 (<https://acadimia.org>). Στην ίδια κατεύθυνση βλ. περιοδικό Σύναξη, Ερωτήματα για τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους, τχ. 75, 2000, σ. 115 επ. Πρβλ. επίσης *Ανθίμου, Μητροπολίτου Αλεξανδρουπόλεως*, «Τα σχολεία μας δεν χρειάζονται ούτε κατηχητές ούτε απολογητές», *tnxs*, 21.9.2019.

⁴⁰ Πράγματι, το μεγαλύτερο μέρος της Ιεραρχίας αρνείται πεισματικά να παρακολουθήσει τις σύγχρονες εξελίξεις (πρβλ. *Ν. Μουζέλη*, Όταν η κοινωνία απογοητεύει, Τα Νέα 13.6.2020), εμμένοντας σε μια εντόνως αρνητική παράδοση, που συνδυάζει αρτηριοσκληρωτικές απόψεις με έναν ιδιότυπο κομφορμισμό, ριζωμένο στα ποικίλα προνόμια του σημερινού *status quo*. Η στάση αυτή, εκ του αποτελέσματος, χαρακτηρίζει δυστυχώς και τον σημερινό Αρχιεπίσκοπο, παρότι αρχικά είχε φανεί ότι θα μπορούσε να απεμπλέξει την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία από την βαριά εθνολαϊκιστική (και κατά βάσιν θεοκρατική) κληρονομιά του μακαριστού Χριστόδουλου και να την προσανατολίσει προς προοδευτικότερες κατευθύνσεις (όπως αυτές που ακολουθούν με συνέπεια ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας -και δυστυχώς όχι Ελλάδος- Αναστάσιος και ο νυν Αρχιεπίσκοπος Αμερικής Ελπίδοφόρος). Ιδίως δε η (ιδιοτελής, όπως φαίνεται...), εκ των υστέρων ταύτιση του σημερινού Αρχιεπισκόπου με την -αθεράπευτα- φιλοχουντική Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων, στο θέμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, αποτέλεσε τελικά μια πλήρη διάψευση για όσους είχαν

απλότητας, της αλληλεγγύης και των ανοικτών οριζόντων, όντως αποτελεί δομικό στοιχείο της εθνικής και –ιδίως– της πολιτισμικής μας ταυτότητας⁴¹ και ως εκ τούτου δικαιούται και τιμής και σεβασμού⁴². Μια τέτοια όμως προσέγγιση –η οποία βέβαια δεν έχει

ελπίσει ότι ο Ιερώνυμος θα ήταν ο Αρχιεπίσκοπος που θα σηματοδοτούσε μια συνολικότερη αλλαγή παραδείγματος στα εκκλησιαστικά μας πράγματα (μεταξύ των διαψευσθέντων και ο γράφων, βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Ενθαρρυντικές εξελίξεις στη θρησκευτική εκπαίδευση*, Εφημερίδα των Συντακτών, 26/3/2013).

⁴¹ Πρβλ., ως απλώς ενδεικτικά μιας άλλης αντίληψης για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Ορθοδοξίας, τα σχετικά κείμενα των *Αναστασίου, Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας* (Συνύπαρξη: Ειρήνη, φύση, φτώχεια, τρομοκρατία, αξίες. Θρησκευολογική θεώρηση, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2016, γ' έκδοση, Εγρήγορη. Χρέος των Ορθοδόξων, εκδ. Εν Πλω, Αθήνα 2017), *Εμ. Περσελή* (Θεολογική μόρφωση και σπουδές στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Διαπιστώσεις και προοπτικές, σε Σ.Σ. Φωτίου, *Ορθοδοξία και ορθοπραξία. Θέματα θεολογικής εκπαίδευσης*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2012, σ. 161 επ.), *Θ. Παπαθανασίου* (Κοινωνική Δικαιοσύνη και Ορθόδοξη Θεολογία, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2006, γ' έκδοση, *Ο Θεός μου ο αλλοδαπός*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2004, β' έκδοση, *Εισήγηση στην εκδήλωση του ΙΣΤΑΜΕ «Θρησκεία και Πολιτική. Μια απόπειρα οριοθέτησης σχέσεων και ρόλων»*, σε: *Διάλογοι με το ΙΣΤΑΜΕ*, ό.π., υποσημ. 24, σ. 131 επ.), *Χρ. Σταμούλη* (Τι γυρεύει η αλεπού στο παζάρι; Κείμενα για το διάλογο της Ορθοδοξίας με την πόλη, την πολιτική και τον πολιτισμό, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2016), *Μ. Μπέργζου* (Ορθοδοξία ή Μισαλλοδοξία; εκδ. Παρουσία, Αθήνα 1996), *Δ. Μόσχου* (Ορθοδοξία και νεωτερικότητα - Συμβολή στη συζήτηση για τη σχέση τους από άποψη ιστορική, περ. *Σύναξη* 120/2011, σ. 5 επ.), *Στ. Ζουμπουλάκη*, (Χριστιανοί στον δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα; Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2010), *Π. Καλαϊτζίδη* (Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα. Προλεγόμενα, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2007), καθώς και το σύνολο σχεδόν των κειμένων που περιλαμβάνονται στον συλλογικό τόμο *Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών*, Ορθοδοξία και Νεωτερικότητα, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2007).

⁴² Το αναμφισβήτητο αυτό γεγονός δυστυχώς δεν αναδεικνύεται στην σωστή του διάσταση. Γι αυτό φταίει κατά βάσιν το επίπεδο του διεξαγόμενου δημοσίου διαλόγου, λόγω ιδίως της επικράτησης, εκατέρωθεν, ακραίων φωνών και άκριτων συγκρουσιακών λογικών. Από τη μία η πλειονότητα των εκκλησιαστικών παραγόντων αναπαράγει συχνά έναν αφόρητο και στερεοτυπικό δογματισμό, αδυνατώντας να έρθει σε διάλογο με την κοινωνική πραγματικότητα και ευρισκόμενη έτσι σε απόλυτη αντίθεση με την ίδια την παράδοση της Ορθοδοξίας, η οποία διαχρονικά έθετε τον διάλογο σαν βάση των πνευματικών της αναζητήσεων και της συνολικής εκκλησιαστικής ζωής. Από την άλλη σημαντικό μέρος της διανοήσης και των πολιτικών ιθυνόντων της χώρας –πέρα από αυτούς που επιδιώκουν την εργαλειακή χρησιμοποίηση της Εκκλησίας– μοιάζουν να μην έχουν ούτε την ελάχιστη επίγνωση των βασικών παραγόντων που διαμόρφωσαν την εθνική και πολιτιστική ταυτότητα των Ελλήνων, είτε θρησκευούν είτε όχι. Ως εκ τούτου, η επιχειρηματολογία τους συχνά είναι υπερβολική και ανιστόρητη, αντανακλώντας έναν «εκσυγχρονιστικό» φονταμενταλισμό εξ ίσου άκαμπο και προβληματικό με τον εκκλησιαστικό, που άλλοτε ταυτίζει αδικαιολόγητα την Ορθοδοξία με την Ιεραρχία, άλλοτε θεωρεί τους πιστούς «καθυστερημένους» και «υπανάπτυκτους» και άλλοτε εκτρέπεται σε σκανδαλολογία, είτε σχετικά με την σεξουαλικότητα των

καμία σχέση με τα προνόμια των επίσημων ταγών της- δεν είναι ασύμβατη, εν τέλει, με την ήπια εκδοχή του χωρισμού Κράτους-Εκκλησίας, δηλαδή με το καθεστώς της «ευμενούς ουδετερότητας» του κράτους. Ως εκ τούτου, τίποτε δεν αποκλείει να περιληφθεί στην επιβαλλόμενη νέα συνταγματική ρύθμιση των σχέσεων Κράτους-Εκκλησίας τόσο η ιδιαιτερότητα της σχέσης με το Πατριαρχείο⁴³ όσο και ο ρητός συνυπολογισμός των ιδιαίτερων θρησκευτικών δεδομένων της χώρας μας, όπως πχ αυτός που περιλαμβάνεται στο άρθρο 16 παρ. 3 του ισπανικού Συντάγματος:

«Δεν υπάρχει επίσημο θρησκευτικό δόγμα του κράτους. Οι δημόσιες αρχές λαμβάνουν υπόψη τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της ισπανικής κοινωνίας και θα διατηρούν ανάλογες σχέσεις με την Καθολική Εκκλησία και τα άλλα δόγματα» ⁴⁴.

Και δεν νομίζω, βέβαια, ότι μπορεί να θεωρήσει κανείς την σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το ελληνικό Κράτος στενότερη, είτε σε ιστορικό είτε σε εθνικό είτε σε πολιτιστικό επίπεδο, από την σχέση της Καθολικής Εκκλησίας με το ισπανικό Κράτος. Απλώς εκεί, μετά την πτώση της δικτατορίας, οι πολιτικές δυνάμεις αποδείχθηκαν (με την συνηγορία της επιστήμης...) πολύ πιο ρηξικέλευθες, πραγματώνοντας αποφασιστικά αυτό που στην Ελλάδα έμεινε μετέωρο⁴⁵: τον -αμοιβαία επωφελή- χωρισμό

κληρικών είτε σχετικά με την αδιαφανή (όντως) διαχείριση των (υποθετικά μάλλον) μυθικών εκκλησιαστικών οικονομικών πόρων.

⁴³ Με μια διάταξη που θα μπορούσε να προστεθεί στο άρθρο 105 (πρβλ. Λ. Παπαδοπούλου, *Θρησκεία και Σύνταγμα*, ό.π., υποσημ. 25, σ. 71), πριν από την ρύθμιση του καθεστώτος του Αγίου Όρους, και να προβλέπει ότι όλα τα θέματα κοινού ενδιαφέροντος μεταξύ του ελληνικού Κράτους, του Πατριαρχείου και της -απαλλαγμένης, πια, από τα κρατικά δεσμά- Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας θα επιλύονται μέσω Συμφωνιών. Δηλαδή με επιλεκτική και κατάλληλα προσαρμοσμένη στα εγχώρια δεδομένα αξιοποίηση του παραδείγματος των «κονκορδάτων» μεταξύ της καθολικής Εκκλησίας και ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών, στα οποία ισχύει καθεστώς ήπιου χωρισμού (δηλαδή ευμενούς ουδετερότητας), όπως η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία).

⁴⁴ Βλ. Κ. Μαυριά/Α. Παντελή, *Συνταγματικά κείμενα ελληνικά και ξένα*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996 (3^η έκδοση), σ. 700). Πρβλ. επίσης στην προαναφερθείσα πρόταση: «Ένα Καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα» (ό.π. υποσημ. 19), την παρ. 3 του άρθρου 12: «*Το κράτος είναι θρησκευτικά ουδέτερο. Νόμος ρυθμίζει τις σχέσεις του κράτους με τις διάφορες θρησκευτικές κοινότητες, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική παρουσία καθεμιάς στη χώρα*».

⁴⁵ Πρβλ. Κ. Αντωνάκη, *Εκφάνσεις μη κοσμικότητας στην νεοελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1993.

κράτους Εκκλησίας, ως απαρέγκλιτη προϋπόθεση όχι μόνον για την πλήρη προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας αλλά και για την ολοκληρωμένη μετάβαση σε ένα πράγματι φιλελεύθερο και δημοκρατικό καθεστώς. Όλα τα άλλα είναι προφάσεις εν αμαρτίαις...

Και να μην λησμονούμε βέβαια ότι στο ισπανικό Σύνταγμα καθιερώθηκε και ένα Συνταγματικό Δικαστήριο, το οποίο όχι μόνον δεν είναι «θρησκόληπτο» (όπως εν Ελλάδι ο Άρειος Πάγος⁴⁶ αλλά επ'εσχάτων και το ΣτΕ⁴⁷) αλλά αντίθετα επαγρυπνεί -σε κοινή πορεία με αυτά της Πορτογαλίας και της Ιταλίας, για να αναφερθώ μόνο σε χώρες με αντίστοιχους θρησκευτικούς συσχετισμούς- για την διασφάλιση του κοσμικού χαρακτήρα και της θρησκευτικής ουδετερότητας του Κράτους...

---

⁴⁶ Ενδεικτικές ως προς την κατά κανόνα «ελληνοχριστιανική» -κατά τα ανωτέρω- στάση του Αρείου Πάγου είναι οι πρόσφατες, νομικά έωλες πλην «εθνοθρησκευτικά» και συνωμοσιολογικά φορτισμένες, απόψεις της πρώην Προέδρου του Α. Θάνου, ως προς τους περιορισμούς της θρησκευτικής λατρείας λόγω πανδημίας, στην εφημερίδα «Ορθόδοξη Αλήθεια», 13.5.2020.

⁴⁷ Το οποίο τα τελευταία χρόνια -αρχής γενομένης από τις αποφάσεις για την ιθαγένεια- φαίνεται να έχει πλέον και αυτό ισχυρή ροπή προς τον «εθνολαϊκισμό», χαρακτηριστική εκδήλωση του οποίου είναι και η -ενισχυτική των προαναφερθεισών διαβόητων αποφάσεων- τοποθέτηση του πρώην Προέδρου του Σ. Ρίζου, ως προς το ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης (βλ. Σ. Ρίζου, Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων ως μέρος της εκπαιδεύσεως (άρθρο 16 παρ. 2 Συντ.), ΘΠΔΔ 11, 2018, σελ. 977 επ.), εναρμονιζόμενη βέβαια και με την γενικότερη θέση του ως προς τις σχέσεις Κράτους Εκκλησίας (βλ. Σ. Ρίζου, Σχέσεις Κράτους Εκκλησίας, ό.π., υποσημ. 26, σ. 213 επ.). Για να κατανοήσει κανείς την σημερινή «ελληνοχριστιανική» μετάλλαξη του ΣτΕ, σε σχέση με το παρελθόν, αρκεί να αντιδιαστείλει, απέναντι στην ως άνω νομολογία (και την εν γένει ιδεολογία του «βαθέος κράτους», που αντανακλά), τα εμπνευσμένα σχετικά επικριτικά κείμενα του πρώην Συμβούλου του ΣτΕ και πρώην Υπουργού Δικαιοσύνης Γ. Κουβελάκη για την ιθαγένεια και το μάθημα των θρησκευτικών, αντίστοιχα (Αυτό που δεν κατάλαβαν οι δικαστές, Το Βήμα, 13.2.2011 και Η θρησκευτική συνείδηση των παιδιών μας, Το Βήμα, 21.4.2018).